

УДК 159.937.53 : 159.953.34

Б. Поповський — аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра диференціальної та експериментальної психології
Дворянська 2, Одеса, 65082
e-mail: b.popovsky@mail.ru

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЧАСУ

У статті розглядається проблема соціально-психологічного часу з урахуванням культурних, історичних і економічних факторів. Відзначаються якісні відмінності й особливості концепцій часу, що сформувалися в рамках соціально-психологічного підходу. Підкреслюється неоднорідність соціально-психологічного часу й робляться висновки про важливість категорії часу на соціально-світоглядному рівні.

Ключові слова: соціальний час, економічний аспект вивчення часу, бюджети часу, концепція актуального часу особистості, культурно-історичний аспект.

Постановка проблеми

У великому спектрі психологічних проблем проблема дослідження часу займає одне із значних місць [8], [12], [13], [15]. Є безліч спроб не тільки виявити характерні для різних галузей пізнання особливості часових властивостей досліджуваних процесів і явищ, але й внести в наукове користування уявлення про специфічні форми часу [1], [5], [8], [12]. У зв'язку з цим, була окремо виділена проблема соціального часу. Дослідники, що займаються загальною проблемою часу, звертають увагу на складність її соціального аспекту. Останнім часом, у філософській та психологічній літературі розглядаються ті або інші аспекти соціального часу. Були висунуті концепції, у рамках яких став можливий розгляд даної проблематики з урахуванням соціокультурного, історичного й економічного факторів [1], [3], [5], [8], [10], [13], [17]. Аналіз соціальних концепцій часу дає можливість глибше розглянути категорію часу в рамках психології.

Мета і задачі статті: описати основні підходи у вивченні соціально-психологічного часу, виділити основні проблеми вивчення часу з позиції соціокультурного, історичного та економічного аспектів.

Основний матеріал

Серед усього різноманіття підходів до проблеми часу, деякі вчені виділяють ієрархічний взаємозв'язок між ними. «Існує певна ієрархія типів простору й часу, рівнями якої є фізичний, біологічний (фізіологічний), психологічний та соціальний час» [11; 45–46]. Необхідність окремого виділення соціального часу стає очевидною для будь-якого вченого, який займається вивченням часової проблематики. Стало висловлюватися положення про соціальний час як «якісно відмінний від фізичного часу, який має особливий онтологічний статус» [4; 7–8]. Оскільки соціальний час відмінний від того часу, котрий розглядає

фізика, очевидним є те, що його вивчення вимагає особливого підходу. «При вивченні, наприклад, проблем пізнання фізичного часу, його відображення в почуттях і мисленні дослідники звертаються до «перцептуального» змісту часу, залучають відповідний матеріал із психології сприйняття і т. д. Але при вивченні соціально-історичного часу не обійтися однієї психологією, доводиться звертатися до історії всього духовного життя суспільства, у тому числі до історії людських почуттів у всім різноманітті її практично-духовних моментів, оскільки час і простір виконують певні категоріально-значеннєві функції в процесі історичного усвідомлення й сприйняття дійсності» [14; 4].

У більшості випадків термін «соціальний час» вживається без визначення, і судити про те, який конкретний зміст у нього вкладається, можна лише побічно. Соціальний час виступає «такою формою й такою умовою громадського життя, вивчення якого може дати об'ємне й комплексне знання про суспільство в цілому, про історичні й сучасні тенденції його розвитку» [11; 109]. Соціальний час визначається деякими авторами як «специфічна форма суспільно-історичного руху, яка виражається в моментах повторюваності, тривалості, частоти, ритміки соціальних подій і процесів, а також їх дискретності й безперервності» [14; 14]. Сам термін «соціальний час» одержав в останні роки поширення в теоретичних роботах із соціологічної проблематики [4]. Соціальний час неоднорідний. «Будучи неоднорідним для суспільства й з точки зору послідовності процесів, і з точки зору організації різних моментів руху суспільства в щось ціле, соціальний час виступає не як зовнішня й абсолютна, а як внутрішня форма, відносна величина якої визначається сутністю процесів у соціальному розвитку» [14; 126]. Сучасними дослідниками висловлюються побоювання, що «час поневолею людину. Склався свого роду «культ часу». Саме суперництво між соціальними системами розуміється тепер як змагання в часі: хто виграє в темпах розвитку, на кого «працює» час? Циферблат із секундною стрілкою цілком міг би стати символом нашої цивілізації» [9; 28].

Розглядаючи проблему соціального часу, можна виділити дві основні тенденції в його аналізі. Перша пов'язана з осмисленням історичного часу, який проявляється в мінливих життєвих ритмах під час переходу суспільства від формації до формації. «Саме історичний час ліг в основу ряду концепцій суспільного прогресу, де час трактується з історичних позицій на рівні його вертикального зрізу» [11; 108–109]. У рамках другого напрямку дослідження соціального часу розуміється як умова соціального буття, як спосіб існування в рамках хронологічно певного періоду. Соціальний час при такому підході «відображає суспільне буття на рівні його горизонтального зрізу, що особливо проявляється в структурі часу, яка не відображає історичні зміни людського життя, а, навпаки, акцентує актуальний рівень суспільних процесів» [11, ст.108–109].

Звернемося до аналізу історичного, або соціального часу, взятого у вертикальному розрізі. «Історичний час із повним правом можна розглядати як різновид соціального часу. Сама історія асоціюється зі змінами в часі, з рухом від минулого до сьогодення, яке саме у свою чергу стає минулим стосовно майбутнього, що перетворюється в цьому зв'язку в сьогодення» [11; 110]. Кожний соціальний процес характеризується власною властивою йому ритмікою. Але всі ці конкретні ритмічні «малюнки» існують у рамках єдиної «ритмічної» картини суспільства. «Історичний час, що є формою руху суспільства від однієї суспільно-економічної формації до іншої, характеризується єдністю своєї цілісності, безперервності (у межах хронологічного буття людини) і дискретності (у рамках окремих формацій)» [11; 115]. Було відзначено, що інтерес до часових

характеристик життєдіяльності суспільства перманентно зростає, оскільки він обумовлений ростом у першу чергу економічної значимості фактора часу. «Час був усвідомлений як величезна цінність і як джерело матеріальних цінностей. Неважко бачити, що розуміння значимості часу прийшло разом із зростанням самосвідомості особистості, що почала бачити в собі не родову істоту, а неповторну індивідуальність, тобто особистість, поставлену в конкретну часову перспективу, що розгортає свої здатності протягом обмеженого відрізка часу, відпущеного в цій житті» [9; 137]. Разом з тим складається думка, що соціально-психологічне сприйняття часу окремими групами, які насамперед володіють владою (наприклад, у середні століття — духівництвом) впливало на структуру й зміст соціального часу. У якості аргументів приводяться такі факти, як контроль церкви над часом доби за допомогою служб, молитов, церковних дзвонів, регламентації праці й дозвілля, складу їжі, статевого життя й ін. «Механізм соціального контролю, що перебуває в руках правлячого класу, містить у собі в якості важливого компонента соціального часу. І навпаки, одним з показників втрати класом-гегемоном контролю над громадським життям є зміна структури часу, по якому живе суспільство» [12; 133]. При розгляді концепцій історичного часу немаловажне значення мають трактування історично неоднозначного сприйняття часу в різні епохи різними соціальними групами. Історичний час не представляє із себе чогось єдиного, оскільки локалізація людської практики по її окремих сферах, їх змістовний аналіз приводять до твердження про наявність у кожній з них свого власного часу. «Соціальний час різний не тільки для різних культур і суспільств, але він диференціюється й у рамках кожної соціально-культурної системи залежно від її внутрішньої структури. Соціальний час неоднаково протікає у свідомості окремих класів і груп: вони по-своєму сприймають його й переживають, ритм функціонування цих суспільних груп різний. Іншими словами, у суспільстві завжди існує не якийсь єдиний «монолітний» час, а цілий спектр соціальних ритмів, обумовлених закономірностями різних процесів і природою окремих людських колективів» [11; 112]. Міра тривалості процесів в історичному часі міняється з розвитком суспільства і є величиною відносною. Тут не мають змісту самі по собі такі одиниці відліку історичного часу, як рік, сторіччя, тисячоріччя й т. д. «Одиниці історичного часу співвідносяться не з абсолютними хронологічними масштабами, а з великими змінами усередині соціальних процесів, тут у якості одиниць відліку фігурують поняття «формація», «епоха». Тривалість історичного часу виявляється різною для різних формацій, епох, систем, оскільки за хронологічно той самий час вони проходять різні шляхи розвитку» [14; 14]. Існує думка, що історичний соціальний час нагадує біологічний: «біологу теж безглуздо визначати темп і характер відповідних еволюційних процесів в абсолютних хронологічних одиницях через невідповідність цих процесів у різних біологічних видів. Йому доводиться мати справу з такою одиницею виміру, як час зміни популяцій, тривалість їх життя і т. д. У такому випадку до аналізу залучається поняття не часу взагалі, а власного часу системи. Саме облік цієї різномасштабності часу дозволяє будувати ефективні співвідношення різних еволюційних процесів з погляду їх темпу й механізму» [6; 167]. «Реальний історичний час обтяжений усіма тими випадковостями й відхиленнями, якими супроводжується розвиток історичних процесів. У переломні епохи, у революційні періоди підсилюється як би аритмія історичного часу, у ньому зростає момент переривчастості, але, природно, ця переривчастість у реальному історичному часі ніколи не доходить до абсолютної межі, тому що одне із при-

значень історичного часу полягає в здійсненні функції спадкоємності в історії й зв'язку між історичними подіями й процесами» [19; 129].

Другу тенденцію в розгляді проблематики соціального часу можна умовно визначити як трактування часу суспільства в його горизонтальному зрізі. У психологічному аналізі набуває важливого значення виділення актуального часу — «такого відрізка історичного часу соціального суб'єкта, який можна назвати теперішнім на відміну від минулого й майбутнього часу (хоча актуальний час включає, строго говорячи, як недавнє минуле, так і близьке майбутнє). Наприклад, для сучасного суспільства актуальним можна вважати 10-літній відрізок, для людини це може бути рік і т. д.» [4; 57]. Саме завдяки розгляду проблеми соціального часу з погляду цієї концепції очевидним стає факт неодномірності соціального часу. Існує концепція, яка до деякої міри пояснює причини цієї неодномірності. Вона одержала назву причинно-цільової. Ключове положення цієї концепції можна визначити наступним чином: психологічний час формується на підставі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями її життя. Специфіка детермінації людського життя полягає в тому, що поряд із причинною обумовленістю наступних подій попередніми (детермінація минулим) має місце й детермінація майбутнім, тобто цілями й передбачуваними результатами життєдіяльності. Такого роду причинні-цільові зв'язки є, згідно із запропонованою концепцією, одиницями аналізу психологічного часу особистості. У рамках причинно-цільової концепції проблема взаємозв'язку минулого, сьогодення й майбутнього знаходить наступне рішення. Психологічне минуле визначається сукупністю так званих реалізованих зв'язків, які з'єднують між собою події хронологічного минулого. Психологічне сьогодення містить у собі актуальні зв'язки, тобто ті зв'язки, реалізація яких уже почалася, але ще не завершилася, і які з'єднують між собою події хронологічного минулого, з одного боку, і майбутнього — з іншого. Психологічне майбутнє особистості становить потенційні зв'язки, реалізація яких ще не почалася, оскільки вони з'єднують між собою передбачувані події хронологічного майбутнього. Тривалості проміжків між значимими для особистості подіями вимірюються кількістю міжподієвих зв'язків. У причинно-цільовій концепції соціального часу воно формується на основі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між основними подіями життя [8].

Усе своє свідоме життя людина, так або інакше, відчуває присутність часу. І якщо історичний час для людини виступає в більшій мірі як абстракція, то час актуальний вона переживає. Людство виявило безліч феноменів часу, однак дати їм наукове пояснення було не здатне. «Окремі спостереження, у яких фіксувалася залежність переживання часу від конкретних життєвих ситуацій, наприклад уповільнення часу при очікуванні або нерівномірність його плину залежно від масштабу подій, що відбуваються, не ставали й не могли стати предметом теоретичних узагальнень, що розкривають природу часу, що переживається» [5; 34]. Існують концепції, які активно розробляють індивідуально-часову проблематику. У концепціях, що розбудовують даний напрямок, вводиться поняття «особистісний час», під яким розуміється «психо-темпоральна організація дослою особистістю своєї свідомості й самосвідомості, поведінки й діяльності в процесі здійснення її індивідуальної й групової життєдіяльності та спілкування, як складне цілісне утворення — спосіб життя» [13; 12]. Передбачається, що особистісний час виступає як послідовний синтез психічних часів: суб'єктивного або часу переживання, що відбувається на підсвідомому рівні; перцептуального часу — часу споглядань і вражень, що відбувається на частково усвідомлюваному

рівні; функціонального часу або часу дії, що часто відбувається на підсвідомому рівні; рефлексивного часу або часу міркувань і креативного часу або творчому часу — осяяння, натхнення, що відбувається на надсвідомому рівні [13]. Приналежність часу суб'єктові припускає його активне використання й розподіл. У зв'язку із чим деякі автори виділяють стратегії раціональної організації часу — стратегії «активного обліку» соціальних нормативів часу й стратегії «пасивного пристосування» до зовнішніх часових вимог. «Можна виділити різні стилі або стратегії життя в їхньому зв'язку з усвідомленням часу. Наприклад, типи особистості, більш включені в соціальну динаміку, перебувають у більш прямих, твердих часових зв'язках із соціальними умовами. Вони живуть переважно в сфері суспільно необхідного часу, від них потрібна певна продуктивність праці, певна швидкість. Одночасно вони користуються всіма цінностями суспільного часу, вони меншою мірою є суб'єктами власного життя. Типи особистості, слабо включені в соціальні процеси, що не усвідомлюють вільний час як цінність, як правило, найбільш статичні, оскільки не знають, як цей час заповнити. Вільний час людьми цього типу усвідомлюється як особистісна цінність, але не привласнюється ними як цінність» [1].

У літературі добре освітлений ще один підхід до розгляду соціального часу, у рамках якого час трактується як економічна категорія. «Час може розглядатися в різних аспектах: як природничонаукова, філософська і як економічна категорія. Уся життєдіяльність і розвиток людини протікають і відбиваються в цій категорії, залежать від використання часу, пов'язаного з вихованням, працею й дозвіллям людей» [18; 21]. У рамках даної концепції мова йде про «сукупний час, що включає весь час діяльності трудящих» [17; 4] Таке тлумачення часу суспільства привело до відповідного обґрунтування його структури, у рамках якої виділяються робочий й позаробочий час. Складовою частиною останнього є вільний час. «У робочий час здійснюється соціальна діяльність — праця в матеріальному суспільному виробництві. Позаробочий час — час, не зайнятий роботою в суспільному виробництві» [4; 33–36.] Були виділені форми суспільної життєдіяльності, які становлять структуру соціального часу, «саму широку основу класифікації якої становлять дві її форми: процес витрати життєвих сил суспільства — власне рух суспільства, або праця, з одного боку, і процес накопичення цих сил як момент розвитку або стан відносного спокою суспільства, тобто стану сну, харчування й відпочинку — з іншої. Найважливішою з них є активна, або трудова, форма суспільної життєдіяльності. Основний результат прогресу суспільно-історичного розвитку виражається в скороченні необхідного й збільшенні вільного часу суспільства» [10; 183]. Є й інші структурні побудови часу суспільства, що відповідають вимогам соціально-економічного підходу до нього. Так, у деяких концепціях відбувається поділ усього суспільного часу на необхідне та вільне. Приведемо одне з визначень вільного часу. «Економічний підхід проявляється в розумінні вільного часу як часу, коли не відбувається діяльність, спрямована на одержання засобів існування. Філософське визначення припускає протиставлення волі таким категоріям, як необхідність, примус і т. п. Також вільний час зв'язується із всебічним розвитком особистості» [3; 3–4]. У вільний час здійснюється «розумова, фізична, соціальна, естетична діяльність, відпочинок і розваги, тобто задовольняються в основному ті нематеріальні потреби, які зовсім не задовольняються або задовольняються частково в праці» [3; 4]. Розмір вільного часу визначається, головним чином, розвитком виробничих сил, ефективністю праці в суспільному виробництві. «Міжнародне дослідження бюджетів часу показало, що в цілому вільний час більший

в жителів більш розвинених в економічному відношенні країн» [3; 45]. У рамках соціально-економічного підходу категорія часу розкривається через поняття діяльності. «Соціальний час є час існування, функціонування й розвитку суспільства як сукупності соціальних систем, від людини до суспільно-економічної формації й людського суспільства в цілому. Це — час суспільного буття людей, тобто їх матеріальної діяльності. Соціальний час є єдність тривалості, послідовності, співіснування, єдність обсягу діяльності і її результатів, що виступають у вигляді подій, процесів, предметів. Соціальний час є час, пов'язаний з людською діяльністю» [4; 9]. Деякі автори проводять межу між історико-культурологічними концепціями соціального часу й соціально-економічними. «Дослідження соціального часу можна умовно розмежувати на два основні напрямки: філософське (історико-філософське, культурологічне) і соціально-економічне» [4, ст. 23]. Час стає ресурсом, який необхідно враховувати при економічному прогнозуванні. «Соціальний час є ресурс, який має будь-який соціальний суб'єкт» [4; 10]. У рамках соціально-економічної теорії часу оперують таким поняттям, як «бюджет часу». Визначаючи поняття бюджет часу, використовують термін «фонд часу», який «являє собою кількісно певний відрізок календарного часу. Сукупний фонд часу — сумарний фонд часу суб'єкта. Вимірюється в одиницях, які відображають сукупний характер фонду: людино-години, людино-днів і т. д. Сукупний бюджет часу — розподіл сукупного фонду часу на різні види діяльності. Сукупний бюджет часу відображає структуру діяльності соціального суб'єкта, узятую в часовому вимірі» [4; 30–31]. Через бюджет часу були спроби визначити кількісні характеристики соціального часу. «Соціальний час став об'єктом конкретних економічних і соціологічних досліджень. Категорія часу стала використовуватися для одержання кількісної характеристики соціальних явищ і процесів (бюджет часу). Соціальний час виступає як засіб опису життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому» [11; 107]. Учені, що займаються вивченням бюджетів часу, виділяють «індивідуальні, групові, регіональні й державні бюджети часу» [4]. У радянській науці вивчення бюджетів часу була присвячена численна кількість публікацій. Однак спроби опису соціального часу винятково з позицій соціально-економічної концепції не завжди приводили до позитивних результатів. Деякі автори висловлювали занепокоєність таким станом справ. «Бюджет часу розглядається як ключовий момент в розкритті сутності соціального часу, усіх властивостей. Бюджет часу відображає зміст соціального часу в календарно-хронологічній, екологічній проекціях (доба, години, місяці, роки), оскільки часові параметри соціального життя повинні завжди сполучатися із тривалістю, ритмами та іншими характеристиками часу природи, зокрема з параметрами часу біологічної організації, відтворення життя і т. д. Але в самому по собі бюджеті часу, його структурі дуже важко виявити специфічну сутність соціально-історичного часу. І вже зовсім довільними виглядають спроби визначення сутності соціального простору на основі структури бюджету часу» [14; 9–10].

Висновки

Час як категорія свідомості відіграє важливу соціально-світоглядну роль, вона має відношення не тільки до процесу пізнання, його історії, але й до всієї сукупності форм освоєння світу в суспільній свідомості. У рамках соціально-психологічного підходу до проблеми часу виділяють культурно-історичні,

соціально-економічні і концепції особистісного часу. Однією з характерних рис культурологічних, історичних, економічних концепцій соціального часу є прагнення вичленити якусь якісну основу. Соціальний час неоднорідний. Ця неоднорідність визначається, в першу чергу, насиченістю соціально-значимих історичних подій. При спробі виміру соціального часу слід пам'ятати, що використовувати звичайну метричну систему не є можливим. Одиницею виміру соціально-психологічного часу буде конкретна система суспільних відносин, що відтворює сама себе й існує як щось ціле і відносне. При вивченні психологічного часу слід завжди пам'ятати про те, що це поняття мають соціальну складову й у свою чергу фактор часу відіграє виняткове значення у вивченні соціальних явищ.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991.
2. Аверинцев С. С. Порядок космоса и порядок в истории мировоззрения раннего средневековья. — М., 1975.
3. Артемов В. А. Свободное время: проблемы и перспективы. — Новосибирск: Наука, 1970.
4. Артемов В. А. Социальное время: проблемы изучения и использования. — Новосибирск: Наука, 1987.
5. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. — М.: Наука, 1982.
6. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода. — М.: Наука, 1973.
7. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1991.
8. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К.: Наукова думка, 1984.
9. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972.
10. Елизарьев Э. А. Время и общество: философские и социально-экономические аспекты. — Новосибирск: Наука, 1969.
11. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. — Свердловск, 1974.
12. Канке В. А. Формы времени. — Томск: ТГУ, 1984.
13. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект). — М.: Наука, 1988.
14. Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». — К.: Наукова думка, 1978.
15. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М.: Наука, 1990.
16. Мостепатенко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. — Л.: Наука, 1969.
17. Патрушев В. Д. Время как экономическая категория. — М.: Мысль, 1966.
18. Пруденский Г. А. Время и труд. — М.: Мысль, 1965.
19. Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке. — Калинин: б. и., 1973.

Б. Поповский — аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье рассматривается проблема социально-психологического времени с учетом культурных, исторических и экономических факторов. Отмечаются качественные различия и особенности концепций времени, сформировавшихся в рамках социально-психологического подхода. Подчеркивается неоднородность социально-психологического времени и делаются выводы о важности категории времени на социально-мировоззренческом уровне.

Ключевые слова: социальное время, экономический аспект изучения времени, бюджеты времени, концепция актуального времени личности, культурно-исторический аспект.

В. Popovski — postgraduate

Odessa national university named by I. I. Mechnikov

SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL CONCEPTIONS OF TIME

Summary

In the article the problem of socially-psychological time is examined taking into account cultural, historical and economic factors. Distinctions and features of conceptions of time, formed within the framework of socially-psychological approach are marked. Heterogeneity of socially-psychological time is underlined and conclusions are drawn about importance of category of time at world socially-view level.

Key words: social time, economic aspect of study of time, budgets of time, conception of actual time of personality, cultural and historical aspect.